

**O`ZBEK TILIDA LEKSEMALARNING LISONIY-KOGNITIV TAHLILI
(HAYVON HARAKATINI IFODALOVCHI SO`ZLAR MISOLIDIDA)**

Turg`unova Dildora Rahmatjonovna

ADU lingvistika yo`nalishi magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7852475>

Annotatsiya: Maqolada o`zbek tilida hayvon harakatlarini ifodalovchi leksemalar lisoniy-kognitiv yo`nalishda tadqiq etilgan bo`lib, ushbu so`zlarning tarixiy-etimologik, semantik-stilistik hamda ular ishtirok etgan og`zaki, yozma nutqqa oid matnlarning yaratilishi, qabul qilinishining psixolingvistik jihatlari tadqiq etilgan.

Kalit so`zlar: leksik maydon, steriotip, ssenariy, geshtalt, skript, leksik-semantik guruh, etnolingvistika, psixolingvistika.

**ЛИНГВО-КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСЕМ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА
(НА ПРИМЕРЕ СЛОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ДВИЖЕНИЕ ЖИВОТНЫХ)**

Аннотация: В статье в лингвокогнитивном направлении исследуются лексемы, обозначающие движения животных в узбекском языке, и историко-этимологические, семантико-стилистические аспекты этих слов, а также психолингвистические аспекты создания и рецепции текстов, связанных с ними. к устной и письменной речи, в которой они участвовали.

Ключевые слова: лексическое поле, стереотип, сценарий, гештальт, сценарий, лексико-семантическая группа, этнолингвистика, психолингвистика.

**LINGUISTIC-COGNITIVE ANALYSIS OF LEXEMES IN THE UZBEK
LANGUAGE**

(IN THE EXAMPLE OF WORDS EXPRESSING ANIMAL MOVEMENT)

Abstract: In the article, the lexemes representing animal movements in the Uzbek language are researched in the linguistic-cognitive direction, and the historical-etymological, semantic-stylistic aspects of these words, as well as the psycholinguistic aspects of the creation and reception of texts related to oral and written speech in which they participated. researched.

Keywords: lexical field, stereotype, script, gestalt, script, lexical-semantic group, ethnolinguistics, psycholinguistics.

KIRISH

Tilning eng asosiy vazifasi kommunikativlikdir. Chunki til birinchi navbatda muloqot qilish uchun zarur.

Borliqda ifodalangan har qanday so`zning ong bilan, tasavvur bilan bog`lanadigan obrazlari mavjud. Masalan, ot, tuya so`zlari hayvon, yo`rtmoq, yo`rg`alamoq, bo`zlamoq, kishnamoq; qumron, qimiz, qazi, go`sht; nor, bo`z, qorabayir; qora, malla, targ`il; arqonlamoq, egarlamoq, minmoq, sog`moq; teri, yag`ir, tuyoq, dum va shu kabi leksik-semantik maydonlarni hosil qiladi. Bu leksik-semantik maydonlar hayvonlarning tasviri, uning tuzilishi bilan ham bog`liq, maslan, ikki o`rkachli (tuya), uloqchi (ot) kabi. Shuningdek u o`zi bilan bog`liq bo`lgan, inson tomonidan bajariladigan minmoq, egarlamoq, arqonlamoq, sotib olmoq, sotmoq, so`ymoq kabi harakatlarni ham ifodalaydi. Yuqorida keltirib o`tgan har bir so`zimiz yantoqni yedi, kavsh qaytardi, uloqda o`zdi, kishnadi, bo`zladi, qulunladi, bolaladi, shaklidagi ssenariylarni yaratadi. Ushbu ssenariylardagi asosiy harakatni amalga oshirilishi, hayvon tomonidan bajarilishi va shu holatda xotirada saqlanishi skriptdir. Turli tillarda ifodalanadigan hayvonlar masalan, ot, tuya bilan

bog`liq bo`lgan bilimlar, ularning nomlari, ulardan olinadigan mahsulotlar nomlari, harakat-xususiyatlari bitta tasvirga birlashib geshtalni yuzga keltiradi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Harakatni ifodalovchi so`zlar leksik zaxiramizning eng kata qismini tashkil qiladi desak, mubolag`a bo`lmaydi. Chunki ssenariylar natijasida albatta, biror predmet haqida harakat yoki holat ifodalanadi.

It leksemasi termin sifatida dastlab qadimgi turkiy tilga oid mabaalarda qo`llangan. Ilk bor “Devonda” it (it, kuchuk) shaklida qayd etilib, (DLT,I,71) asosan ov qilishda, qo`riqlashda foydalaniladigan uy hayvoni ma`nosini ifodalagan: It k`ojikk`a japishdi –it ovga yopishdi. (japishur, japishmaq) (DLT, III, 77). Keyinchalik “Qutadg`u bilig” da bu leksemaning ma`nodoshi k`opak so`zi ham qayd etilib, ikkalasi ham iste`molda bo`lgan. K`opak teg urarl`ar (it kabi hurishadi). Bu so`z XIII-XIV asr eski turkiy til obidalarida ham qo`llangan¹ Boshqa turkiy tillarda, xususan Usmonli Turk tilida ham k`opak so`zi mavjud bo`lib, u xuddi o`zbek tilidagi singari it so`zi bilan birgalikda barobar qo`llangan (tr.m.wikipedia.org) . Mahmud Qoshg`ariyning “Devon” nini o`rganish jarayonida zoologik terminni boshqa turkiy tillarda, o`zbek tilida ham qo`llanadigan k`opak shakliga oid misol mavjud emasligini kuzatamiz. Bu esa k`opak so`zini muallif qayd etgandan so`ng paydo bo`lgan, degan xulosaga kelishimizga asos bo`ladi. “Devonda” da aynan it hayvoning ovoz harakatini ifodalovchi k`oritti (k`oritur, keritm`ak), q`istashdi (q`istashur, q`istashmaq); urarl`ar, j`aniladi (j`anilar j`anilamaq), si`niladi (si`nil`ar si`nil`am`ak), ulidi (ulishur, ulishmaq) kabi leksemalar berilgan.

Tadqiqotimizda hayvon harakatlarini ifodalovchi umumiy leksemalarni **ovoz harakatlarini ifodalovchi leksemalar leksik-semantik guruhiga to`xtalamiz.**

It hayvoni ovoz harakatini ifodalovchi leksemalar: angillamoq, akillamoq, hovullamoq, vovillamoq, vakillamoq, vangillamoq, uli tortmoq, xirillamoq, ovullamoq, uvillamoq, irillamoq, irildamoq, g`ingshimoq; o`v tortish, ulush, irildamoq, ing`ramoq, urmak; k`oritti (k`oritur, keritm`ak), q`istashdi (q`istashur, q`istashmaq); urarl`ar, j`aniladi (j`anilar j`anilamaq), si`niladi (si`nil`ar si`nil`am`ak), ulidi (ulishur, ulishmaq).

Itlar o`zlarining tovush qonuniyatidan ustalik bilan foydalanadilar. Xirillamoq, irillamoq kabi past tovushlar odatda tahdid, g`azab, tajovuzkorlik ehtimolini ko`rsatadi. Baland tovushlar esa itga yaqinlashishga imkon beradi, yoki yaqinlashish xavfsizligini bildiradi. “Ang-ang” qilmoq (O`Til, I, 83). Itning iltijoli yalingansimon ovoz chiqarishi angillash deyiladi. Hozir esa ularga qarab iltijoli angilladi. Lekin mo`ysafidlar og`ir qadamlar bilan uning yonidan o`tishar edi. (“Izbosar” hikoya). Oqtosh nari ketishini xayoliga keltirmay, tag`in suykala boshlagan edi, Karim podachi etigi uchi bilan turtib yubordi. Joni og`rigan Oqtosh **angillagancha** onasi tomon pildirab qochdi (“Oqbo`yin”). Cho`ponlar qo`rqmas itni ovozidan farqlasa bo`ladi deydilar. Cho`ponlarda angillagan it qo`rqoqligini bildiradi, degan qarash ham mavjud. Masalan, bo`g`ziga og`iz solgan joyida Malla ayanchli **angillab** yubordi. Itning **angillagani** – yengilgani. Keyin g`olibona hurib, tevarakka mag`rur nazar tashladi. (N.Norqobilov, “Oqbo`yin”)

Vangillamoq “vang-vang” degan ovoz chiqarmoq. U g`ingshib hura boshlagan ona itni mo`ljalga oldi. Qoq peshonasidan o`q yegan it **“vang” degan** ohista quladi., bir-ikki oyoq silkib jim qoldi. (N. Norqobilov, “Oqbo`yin”) . Bu so`z itga nisbatan qo`llanib, yoqimsiz ovoz chiqarmoq ma`nosini ifodalaydi. Qadimgi turkiy tilda si`niladi (si`nil`ar, si`nil`am`ak)

¹ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи.- Тошкент: Фан, 2008. -Б 94

shaklida qo`llanib, itning alamdand baqirishini ifodalagan. Misol: it sihiladi (DLT, 3, 413). Bu leksema shakldoshlik xususiyatiga ega bo`lib, itning ovozini ifodalashdan tashqari suvning muzlashi, quloqning chingillashini ham ifodalagan. Qadimgi turkiy tilda Mahmud Qoshg`ariy tomonidan ja`niladi leksemasi ham qayd etilgan. Bu so`z itning rasmiy hurish ovozidan boshqacha ekanligi ko`rsatib o`tilgan. Misol: it ja`niladi – it urishib vingishladi.(DLT, 3, 411) Devon tilida **ja`nilamaq** harakat fe`lining ikki ma`nosi mavjud bo`lib, ular 1) **“vingishlamoq”**; 2) **“baqirmoq”** insonga nisbatan haqoratli so`z so`zlaganda qo`llangan **“ta`lim ja`niladih”** (ko`p vag`illading) (DLT, 3, 411) Tahlil etilayotgan leksema qadimgi turkiy tilda itning ovozidan tashqari haddan ortiq haqoratli so`z so`zlagan insonga nisbatan ham qo`llangan. Bu **“ko`p gapirma”**, **“ko`p vag`illama”** shaklidagi yoqimsiz ovoz chiqargan insonning nutqiga ko`rsatuvchi pragmatik maqsadlarni ifodalaydi. **Si`nilamäk** fe`lining uchta ma`nosi mavjud bo`lib, bular 1) **it ovozig**a; 2) **suvning muzlashiga**; 3) **quloqning** chingillashiga qo`llangan. Navoiy asarlari tilida bu leksemalar nafaol. O`zbek tilining izohli lug`atida ham tahlilga olingan leksemalar yuqoridagi ma`nolarni ifodalash uchun berilmaydi. Jonli tilda esa **“vingishladi”** leksemasi it hayvoniga nisbatan saqlanib qolgan, **“vang`illadi”**leksemasi esa, texnikaga nisbatan qo`llanib qadimgi turkiy tildagi ma`nolarini yo`qotganini guvohi bo`lamiz. Shu o`rinda aytib o`tish joizki, tahlil etilayotgan leksemalarning **“ovoz”** semasi davrlar osha o`z ma`nosini saqlab qolgan.

Ma`lumki, inson turmush tarzining o`zgarish yangi so`zlarni iste`molga olib kirilishini taqazo etadi. Bu esa tilning ijtimoiylikini asoslaydi. Leksik qatlamning muntazam ravishda o`zgarib borishi, albatta, etnik asos bilan chambarchas bog`liq. So`zlarni fonetik jihatdan davrlar mobaynida muayyan o`zgarishlar kasb etishi, ma`noni kengayishi va torayishi, ma`noni hech qanday o`zgarishsiz saqlanib qolishi o`zbek tilida hayvonlar harakatini ifodalovchi so`zlar doirasida ham tadqiq etish zarurligini ko`rsatadi.

Qadimgi turkiy til	Navoiy asarlari tili	Ma`nosi	Hozirgi o`zbek tili
ja`niladi (ja`nilar ja`nilamaq)	qo`llanmagan	Vingishladi	baqirdi
Si`niladi (si`nilar si`nilamäk)	qo`llanmagan	vang`illamoq	Chiyilladi

TADQIQOT NATIJALARI

Akillamoq so`zi itning hurishini bildirib, äk (äk-äk) taqlid so`zidan illa qo`shimchasini qo`shish yo`li bilan yasalgan. Hadeb vovillamoq, vakillamoq; ko`chma ma`noda hadeb yig`layvermoq, arillayvermoq (go`dak haqida) (O`TIL, I, 62). Ayniqsa, darvoza ochilgan kezlari o`zini qo`yarga joy topolmay qoladi: sakraydi, irg`ishlaydi, **akillaydi**, irillaydi, goho bo`ynini siqib turgan arqonni g`ajiydi – xalos bo`lishga jon-jahdi bilan urinadi (N. Norqobilov, “Oqbo`yin”). Nutqimizda itning bo`lar-bo`lmasga hadeb vovullash holati uslubiy maqsadda insonga nisbatan qo`llanib, ikki xil ma`noni ifodalaydi: 1) bema`ni gaplarni ko`p gapirish holati – **“E, akillayverma, Safar!-dedi buqoq, -biz nima deyapmiz-ku sen nima deyapsan. (A. Qahhor “Mehrobdan chayon”);** 2) adresantning adresatga bo`lgan xurmatsizlik, norozilik, ma`nosi yuzaga chiqadi **“hozir kelib qolsa, rosa akillaydi”** (So`zlashuvdan). Bu so`z asosan so`zlashuv

uslubida qo`llanadi. Akilladi, akillayverma kabi leksik vositalar matn tarkibida qo`llanganda quyidagi mazmuniy munasabatlar yuzaga chiqadi:

- 1) bir necha bor davom etgan harakat va holatdan norozilikni;
- 2) nutq yoqmaydigan mavzuda ifodalanayotganligi;
- 3) “boshqa so`zlama” degan qat’iy inkor;
- 4) salbiy uslubiy baho

Shuningdek, bunday leksemalar nutqda har qanday odamning so`zlash harakati va holatiga nisbatan qo`llanmaydi, aksincha, retsiyent va produtsiyent o`rtasidagi aniq nutqiy vaziyat talab etadi, oldindan bir-birini tanishlik, “yaqinlik”, “bahs-munozara”, “jiddiy tortishuv” kabi psixolingvistik munosabatlar ham yuzaga chiqadi: “E, **akillayverma**, Safar! - dedi buqoq, – biz nima deyapmiz-ku, sen nima deyapsan! (A. Qahhor “Mehrobdan chayon”).)

O`zbek tilida **hovullamoq** leksemasi kam qo`llanib, aynan vovullamoq; g`oyat achchiqlanmoq, o`ta darajada g`azablanmoq ma`nosini ifodalaydi (O`TIL, 5, 587) Vovullamoq so`zi **shevada ovullamoq** shaklida ham qo`llanadi. Aynan vovullamoq. (O`TIL, III, 82). Bu leksemalar keyinroq paydo bo`lib, qadimgi turkiy til, eski o`zbek adabiy tili manbaalarida qayd etilmaydi. Bu esa hovullamoq, ovullamoq etnolingvistik birliklarini **vovullamoq leksemasining dialektal** shakli deb belgilashimizga asos bo`ladi. G`azablangan kuchuklarning **hovullashi**, tomoshabinlarning qiyqirishi ko`kni qoplaydi (Oybek, Tanlangan asarlar)

Itning ovozigina nisbatan **vovullamoq** so`zi ham qo`llanadi. Bu so`z o`zbek tilining izohli lug`atida quyidagicha ifodalanadi: “vov-vov” degan ovoz chiqarmoq; xurmoq (it haqida) (O`TIL, I, 464). Misol: Darvozadan bironta sharpa sezar-sezmas, darrov zanjirlarini shildiratib, turunga yopishib **vovullay** boshlaydi (G`afur G`ulom). Qadimgi turkiy tilda **köritti (köritur, keritmäk)** (DLT,II, 352) shaklida turkiy so`zlar devonida qayd etilgan bo`lib, **vovullatdi** degan ma`noni ifodalaydi. Ol itin köritti- u itini vovullatdi. Xalq dostonlarimizda ham qayd etilgan vovullamoq so`zi o`zining juda uzoq tarixga ega: Shunda habarga Elomon degan bir kishi kelgan edi. Qaysi bir kecha itlar **vovullab, hurib** bir kishining tovushi chiqdi (“Alpomish”). Mahmud Qoshg`ariy qarluqcha **köritti (köritur, keritmäk)** so`zining pragmatik xususiyatlari haqidagi dastlabki ma`lumotlarni ko`rsatib o`tgan. Devonda xalq tilida o`rinsiz so`zlarni gapiradigan, maqtonchoq, laqma insonlarga nisbatan qo`llanadigan “ko`p karillama” iborasining yasalishiga asos bo`lgan deya izohlanadi.

Vovullamoq so`zi “vov-vov” tadliq so`zidan yasalgan bo`lib, ko`chma ma`noda insonga nisbatan salbiy munosabatni ko`rsatish maqsadida qo`llanadi. Bunda adresatning ovoz tembrini yuqoriligi ko`rsatish bilan birga, shu holatni yuzaga chiqaruvchi sabab omili inson ya`ni – nutq qaratilgan shaxs ekanligi aks etadi: [Eshon] – Senga kim qo`yibdi bunday gaplarni!-deb **vovullab berdi**. (P. Tursun, “O`qituvchi”).

Nutqiy harakatni ko`rsatuvchi **vovullamoq, akillamoq, vakillamoq**, leksik birliklarida “**nasihat qilmoq**”, “**noroz bo`lmoq**”, “**yig`lamoq**”, arxisemalari mavjud. Qiyoslang: Oqbo`yin **akillashdan charchab**, yana timirskilana boshlaganida qiya ochiq eshikka ro`baro` bo`ldi (N. Norqobilov, “Oqbo`yin”); Qoraxat kelgan kuni so`kkanimning alamini olyapti. - Voy ablah-ey! – Cholim do`stining yelkasiga qoqdi. – Qo`yaver, it **akilladi** qo`ydi-da. (O`Hoshimov, “Ikki eshik orasi”) Yuqoridagi misollarning birinchisi og`zaki nutqqa, ikkinchisi esa yozma nutqqa oid bo`lib, ikkisida ham akillamoq leksemasi qo`llangan. Birinchi gapda bu so`z bosh ma`noni, itning “behudaga vovullashi” ni; yozma nutqqa oid misolda esa okkazional ma`noni ifodalagan. Har ikki akillamoq leksemasi orqali “behuda ovora bo`lmoq”, “biror natijaga erisha olmaslik” kabi

mazmun anglashiladi. Ikkinchi gapda qo'llangan it **akilladi qo'ydida** konstruksiyasi orqali quyidagi axborotlar mavjud:

- 1) nutq qaratilgan shaxsni hayvonga o'xshatish
- 2) uning gapirishini itning akillagan ovozigga o'xshatish
- 3) behuda ovora bo'lishi
- 4) biron natija chiqmasligi
- 5) beparvolik
- 6) ruhiy dalda berish kabi psixolingvistik bilimlar yuzaga chiqadi.

MUHOKAMA

Akillayvermoq so'zi nutqda ko'chma ma'noda dag'al bo'lar bo'lmas gaplarni gapirmoq, vaysamoq, valdiramoq ma'nolarini ifodalashini yuqorida ko'rib o'tdik. O'zbek tilida go'dakning hadeb yig'layverishi, hech narsaga ovunmay yig'lashda davom etishi akillayvermoq so'zi orqali ifodalanadi ("O'zbek tilining izohli lug'ati" I, 62-b). Bu leksik birlikni go'daklarning yig'lashiga nisbatan qo'llaganimizda "yoqimsizlik", "bezor bo'lish" kabi mazmuniy munosabatlar aks etishi bilan birga salbiy uslubiy baho ham aks etadi. Xuddi shunday mazmuniy munosabatlar vakillamoq leksemasi orqali ham ifodalanadi.

Uvllamoq Cho'ziq "uv" degan ovoz chiqarmoq ulimoq itdan ham ko'ra ko'proq bo'ri va chiyabo'ri, it, tulkinning ovozigga nisbatan qo'llanadi. Qadimgi turkiy tilda **ulidi (ulishur, ulishmaq)** shaklida qo'llangan. Mahmud Qoshg'ariy bu leksemani bo'rining ovozigga bo'ri **ulidi**; ulishdi – ulishdi. Bo'ri barcha ulishdi – hamma bo'rilar ulishdi (ulishur, ulishmaq) (DLT, I, 176); itning ovozigga, odamning alamdan baqirib yig'lashiga (DLT, 3, 272) nisbatan qo'llanishini ko'rsatadi. Biroq devonda oxirgi ikki ma'nosiga misol berilmagan. Bu so'z keyinchalik eski turkiy tilda, Alisher Navoiy asarlarida **o'v-tartish**: O'vidan tushub bog' aro zilzila, Choqin shaklidan bo'ynida silsila (ANATIL, III, 603) shaklida qayd etiladi. O'zbek tilida bugun ham ulimoq aynan uvlamoq shaklida (O'TIL, IV, 287) ham, ulimoq shaklida ham qo'llanib kelmoqda. Faqat, ulimoq bo'ri va tulkilarning cho'ziq uv tortishini ifodalaydi. Itning ovozigga nisbatan juda kam holatlarda qo'llanadi. Yaqindagi chiroq miltirab turgan qo'rg'onda it ulidi. (S.Anorboyev, "Hukm") Uli tortmoq aynan uv tortmoq (O'TIL, 4, 278) shaklida itning ovoz harakatini ifodalaydi. Bugun o'zbek tilida uv tortmoq, uvlamoq so'zlari it, bo'ri, chiyabo'ri, tulkinning ovoz harakatini ifodalashini, uli tortmoq esa itning ovozini ifodalashga nisbatan qo'llanadi. Unda bunda yaqin qishloqda itlarning yalqovlik bilan **uli tortgani** quloqqa chalindi (O'TIL, 4, 278) // Shu kunlarda Oqbo'yin tutqunlikdan ham ko'ra issiqdan behad azob tortardi. Gohida azbaroyi chidolmaganidan tumshug'ini ko'kka ko'tarib mungli **uylab yuborardi**. (N.Norqobilov, "Oqbo'yin"); O'rikzorda ikki-uch mart chiyabo'ri **uylagani** eshitildi. Ertalab havo tund, osmonni past tushgan bulutlar qoplab olgan, ayvonda chumchuqlar chirqillashardi. **Uv solmoq** (yoki tortmoq) "Uv" degan cho'ziq ovoz chiqarmoq (O'TIL, IV, 261) Ovul tinch, goho uzoqda, Allonbiy qo'rasi tomondan bo'ri uv tortardi. (Asqad Muxtor, "Qoraqalpoq qissasi"); **Uvlamoq** aynan uvillamoq. Uylab yig'lamoq, **uylab qoldi** bir to'da mal'un bo'rilar (O'TIL, IV, 262)

Alisher Navoiy dard bilan ohista yig'lamoq so'zining ma'nosini ifodalash uchun **igranmoq, ulumoq** leksemalarini qo'llagan². Shuningdek "fig'on ayla" leksemasini insonning dod-faryodini aks ettirishiga, **eshakning hangrashiga, itning uvillashiga** nisbatan ham qo'llaydi. Masalan: Itlar **aylab** motam ko'p **fig'on** ("Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", III tom 351-b)

² Хамидов З., Холбоева М. Алишер Навоийнинг синонимлардан фойдаланиш маҳорати. Т.: Мериус. 2010.- Б 51

Hozirgi o'zbek tilida it hayvoni ovoz harakatini ifodalash maqsadida har ikki leksema qo'llanadi: Lallaymay, boshidan tut!-deya buyurdi Salom duxtir - ustiga minib ol. U (duxtir) imillagancha yaradagi qurt va sochma o'qlarni bittalab terarkan, Oqbo'yin ustidan Rasulni itqitib yubormoqqa intilar, to'lg'onar, **ingrar**, g'ingshir, Salom do'xtirga yeb-yutib qo'ygudek tikilardi.(N,Norqobilov, "Oqbo'yin") . Alisher Navoiy asarlari tilida **ulush** leksemas nola chekmoq, dod-voy qilmoq; uvillamoq, uvillashmoq, ulimoq (Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 3-tom, 287-b) kabi ma'nolarni ifodalaydi. Navoiy asarlari tilida itning ovoz harakatini ifodalash shakliga quyidagicha misol uchraydi: Har oqshom usrukordin horij tarona telba itlar **ulishqandin** nishona. Bu odatdagi vovillash yoki akillash ovozidan ko'ra farqli bo'lib,unda "jismaniy azoblanish" semasi mavjud.

Vakillamoq qo'llanishi akillamoq (O'TIL, I, 436) Uzoq (Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 3-tom, 287-b): Yaqindan boshqa itlar ham vakillashib, unga ovoz bera boshladi (Gazetadan). Bu leksema ham ko'chma ma'noda insonning yoqimsiz gaplarni tinimsiz gapirishiga nisbatan qo'llanib salbiy uslubiy bahoni aks ettiradi:bolalik qilib vakilladi (So'zlashuvdan) Taqliq so'zdan yasalgan fe'lni xurmoq shaklda ham qo'llaymiz. ko'chma ma'noda o'shqirmoq, qopmoq.

O'zbek tilida "dodlamoq" leksemasi o'zida "norozi bo'lmoq", "e'tiroz bildirmoq", shuningdek, "yig'lamoq" semalarini ifodalaydi. Masalan: Eng qizig'i devor boshida o'qtin-o'qtin ko'rinish beradigan babaq xo'roz. U o'ziga hayratomuz tikilib turgan Oqbo'yinga boshini u yon-bu yon burib anchayin qarab qo'yadi-da, qanotlarini tap-tap qoqqancha, birdan qichqirib qoladiki, sho'rlikk Oqtosh jur'atsizligiga yarasha o'lgudek bo'shang- salga **dodlaydi** (N. Norqobilov, "Oqbo'yin").

Yuqoridagi misolda "yig'lamoq" semasining lug'aviy darajalanishini ko'rsatayotgan "dodlamoq" leksemasi uslubiy maqsadda itga nisbatan qo'llanib, uning yig'lashini emas, balki chidamsizligini, arziyas harakat-holatlariga ham akillayverishini ifodalagan. Alillamoq so'zining o'rnida qo'llangan. Negaki, borliqda hech bir hayvonning ovoz harakatlari "dod-dod" tovushiga taqlid shaklida uchramaydi.

O'zbek tilida itning ovozigaga nisbatan qo'llanuvchi xirillamoq fe'lining birgalik nisbatdagi shakli xirillashmoq so'zi (O'TIL, IV, 400) ham mavjud. Bu so'z xir-xir tovushiga taqlid so'zidan yasalgan Itlar bir-biriga **xirillashdi**. Bu leksemani faqat birgalik nisbatda qo'llaganimizda it hayvonining ovozi bilan bog'liq ma'nosi ifodalanadi. Ko'chma ma'noda so'zlashuv uslubida qo'llanib, birov bilan aytishmoq, urushmoq, janjallashmoq ma'nolari shakllanadi. Harakat nomi xirillamoq shaklida esa itning tovushini mutlaqo ifodalamaydi. Masalan, tashqarida kimningdir xirillagani eshitildi // tashqarida (itlar) xillashdi. Bunday shaklda boshqa tovushlarga taqlid ma'nosi birinchi planga chiqadi. E'tibor bering: Xirillamoq Qiyin-qistov bilan jonini siqmoq, mavh etmoq M: Qo'y bog'izlamoq, bog'izlangan qo'ydek **xirillamoq** (O'TIL, I, 168-b). Shuningdek, xirillamoq so'zi insonga nisbatan qo'llanib tomoqning xirillashini, ovozning tebrini, tovush paychalarining shikatlanganini ifodalaydi. So'zlashuv tilida birdan ortiq kishilarning o'zaro nizolashuvida g'ijillashmoq, xirillashmoq so'zlari "**janjal**" arxisemasini ifodalaydi:

Olamning lisoniy manzarasida o'zbek tilida irillamoq so'zi itning ovozini ifodalaydi. Bu so'z o'zbek tilining izohli lug'atida "Ir-r-r" degan ovoz chiqarmoq, hurmoq ma'nolarini ifodalaydi. (O'TIL,) Ertasi Xidir xira boshliqto'rtta otliq itlarni kamardan topishdi. Oqbo'yin qochmadi. Orqa oyog'ini sudrab bazo'r odimlayotgan Qoplonning girdini aylanib, tahdidli **irilladi**.(N. Norqobilov, "Oqbo'yin"). Alisher Navoiy asarlari tilida **irilda** shaklida uchraydi: Gohi g'azab bilan irildab, Gardun asadi sori xirildab. ("Navoiy asarlaritilining izohli lug'ati", IV tom 229-b). O'zbek tilida irillamoq leksemasi ishtirok etgan matnlarda xarkterni anglatuvchi, ochib

beruvchi xususiyatlar mavjud. Itning shunday harakatiga nisbatan “urushmoq” semasi insonning soʻzlashuv harakatiga, soʻzlash ohangiga koʻchirilib, salbiy maʼno ifodalab keladi. Hayvonot dunyosi til munosabatlariga ham oʻzining taʼsirini koʻrsatadi. Shu asosdan oʻzbek tili leksik fondida zoonim komponentli etnolingvistik birliklar, maqollar, iboralar, oʻxshatishlar vujudga kelgan. Itning ovozi ifodalovchi bu leksema uning xarakterini ham ifodalaydi.

Gʻingshimoq Uvlash, vovullashdan koʻra ingrashga yaqinroq tovush chiqarmoq; maʼnosiz yoki maʼnosini ilgʻab boʻlmaydigan tovushlar chiqarmoq; koʻchma salbiy maʼnoda zorlanuvchi, boʻlmagʻur gap qilmoq (OʻTIL, V, 477) past ovoz chiqarmoq, bezovtalanmo In yonidagi chirkin xashaklar ustida choʻzilib yotgan ona it bezovta **gʻingshigandan** soʻnggina qadam tovushlari kelayotgan tomonga oʻgʻirildi. (N.Norqobilov, “Oqboʻyin”)

Hurmoq soʻzi hur - “vovulla”, “akilla” soʻzini anglatadi. Endi birodar, men sizga aytsam, oʻzingizdan ham oʻtdi-da. Koʻrib turib bormadingiz-a. It boshi bilan kuchugungiz chopib keldi. – Endi u – it! Shu! Oʻz oti bilan – it! Boʻlgan-boʻlmaganga aralashib, **hurib** yotadi. (T. Murod “Ot kishnagan oqshom”) Shu topda, qishloqning darbadar itlari avjga kelgan, har tomondan **hurishlarini** yuksaltirganlar, tor koʻchaning tugalishidagi soy hamma uxlab jim boʻlganda haybatli ovozini boricha qoʻyib yuborib, och yoʻlbarsday guv-guv boʻkirardi. Qadimgi turkiy tilda **hurishdi** soʻzi **qʻistashdi qʻistashur, qʻistashmaq (DLT, 2, 258)** shaklida qayd etilgan, lekin bu soʻz itdan boshqa hayvonlarning ham hurishiga nisbatan qoʻllangan. Shunday boʻlsa-da, Devonda itning ovoziga nisbatan qoʻllangan faol soʻz sifatida koʻplab misollarni uchratamiz: It qamugʻ tumligʻdin qʻistashdi – hamma itlar sovuqdan hurdi (DLT, 2, 258). Shuningdek Mahmud Qoshgʻariy tomonidan itning ovoz chiqarishini lisoniy jihatdan ifodalovchi **ordi** soʻzi ham qayd etilgan. Bu soʻz koʻp maʼnoli soʻz boʻlib, Devonda olovga nisbatan “pufladi”; itga nisbatan “hurdi” (DLT, 1,177) kabi maʼnolarini ifodalaydi. XI asrda ur tarzida talaffuz qilingan. Alisher Navoiy asarlari tilida **urmak** soʻzi aynan hurmoq, ulimoq (ANATIL, III, 297) shaklida qoʻllanib, u unlisining XI asrdagi yumshoqlik belgisi yoʻqolgan. Misol: Yilon netgay urib nesh ajdahoni, It **urmak** birla yonmas karvoni (A.Navoiy). **Alisher Navoiy xurush // xoroʻsh ~ ayla; qil** leksik birliklarini qichqirish, hayqirish, shovqin-suron; toʻpolon, janjal kabi maʼnolarda qoʻllaydi (ANATIL, III, 435) Biroq bu leksemani itning ovoziga nisbatan qoʻllanganlik holatini kuzatmaymiz: Atridin dahrni muattar qil. Bulbuligʻa baland **ayla xuroʻsh**, Sol xuroʻshi bila ulus aro joʻsh. (A.Navoiy, “Sabbai sayyor”) Keyinchalik soʻz boshidagi h undoshi qoʻshilib, hurmoq shakliga kelgan va bugungi kunda ham itning ovoziga nisbatan “vov-vov”, “ak-ak”, “vak-vak” va shu kabi tovushlarni umumlashtiruvchi leksema sifatida **hurmoq** soʻzi qoʻllanadi.

MUHOKAMA

Tukiy xalqlar leksik fonida jumladan, oʻzbek tilida ham qoʻllanadigan it kabi hurmoq, itdek akillamoq, qopmoq, irillamoq kabi oʻxshatishlar, maqollar, iboralar kabi etnolingvistik birliklar ishtirok etgan ogʻzaki va yozma nutqqa oid matnlarda “charchamoq”, “sadoqat bilan hizmat qilmoq”, “janjal koʻtarmoq”, “vahima qilmoq” kabi inson xarakterini aks ettiruvchi psixolingvistik maʼlumotlar aks etadi. Masalan, **egasidan ragʻbat olgan it battar hurar** iborasiga eʼtibor beradigan boʻlsak, unda oddiy xizmatchi, yoki kimningdir himoyasi ostida boʻlgan insonning “homiysi” tomonidan iliq munosabat koʻrsatilayotgani, va bu “eʼtibordan” ilhomlanib boshqalarga yomon munosabatda boʻlishini koʻrsatadi.

It hayvonining ovoz harakatini ifodalovchi LSG tashkil etgan leksemalar bugungi kunda oʻzbek tilida ham qoʻllanib kelayotgani, hamda ulardagi yuz bergan semantik oʻzgarishlarni jadval asosida izohlashimiz mumkin.

Qadimgi turkiy til	Navoiy asarlari tili	O`zbek tilining izohli lug`ati	Mazmuni
köritti (köritur, keritmäk)	–	vovillamoq	Vovillatdi
qïstashdï (qïstashur, qïstashmaq); ürarlar	ur (urmak)	Hurmoq	Hurmoq hurishadi (ko`plikda)
jañiladi (jañilar jañilamaq)	–	–	vingishladi
siñiladi (siñilar siñilämäk)	–	–	vang`illamoq
ulidï (ulïshur, ulïshmaq)	ulush (ulimoq)	Ulimoq	daxshatli vovilamoq
–	irilda	Irillamoq	“ir-r-r”degan ovoz chiqarmoq
–	ing`ramoq	–	ing-ng-ng degan ovoz chiqarmoq
–	uvillamoq	villamoq yoki uvlamoq	cho`ziq “uv-v-v” degan ovoz chiqarmoq
–	–	hovullamoq (kam qo`llanadi)	vovullamoq
–	–	xirillashmoq	vovullamoq
–	–	uli tortmoq	“xir-r-r” degan ovoz chiqarmoq
–	–	vakillamoq	ayn uv tormoq
–	–	akillamoq	
–	–	Angillamoq	Vovullamoq
–	–	uv solmoq (yoki uv tortmoq)	“ang-ng-ng” degan ovoz chiqarmoq.
–	–	–	“uv-v-v” degan cho`ziq ovoz chiqarmoq.

Jadvalga e`tibor bering:

Yuqoridagi misollardan it hyvonining ovozi ifodalovchi lelsenalarda nafaqat semantik, balki fonetik jihatdan o`zgarishlar ro`y berganligi ko`rinadi. Qadimgi turkiy tilda qo`llangan it hayvonining ovoz harakatini ifodalovchi ayrim leksemalar Navoiy davri tilida fonetik o`zgarishga uchragan holatda o`tgan. Quyidagi jadvalda so`z o`rtasi (inlaut) dagi fonetik o`zgarish unlilar tizimida ham mavjud bo`lganiga oid misol bilan tanishamiz.

ulidï (ulïshur, ulïshmaq)	ulush (ulimoq)	Ulimoq	dahshatli vovilamoq
---------------------------	----------------	--------	---------------------

XULOSA

Xulosa o`rnida shuni aytish mumkinki, o`zbek tilida hayvonlar harakatini ifodalovchi leksemalar milliy-madaniy xususiyatlarga ega. Ular xalqning tarixiy- lisoniy manzarasini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алпанова Ш. Ўзбек тилида рухий ҳолатнинг акс этиши. - Тошкент: Академнашр, 2019. - 112 б.
2. Devoni lug'otuturk (indeks-lug'at) - Ziyouz.com
3. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи.- Тошкент: Фан, 2008. -Б 119.
4. Nurmonov A. Lingvistik belgi nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008.
5. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 128 б.
6. Содиқова М. Феъл стилистикаси. www.ziyouz.com kutubxonasi
7. Sobirov A. o`zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. T: Ma'naviyat, 2004
8. Хамидов З., Холбоева М. Алишер Навоийнинг синонимлардан фойдаланиш маҳорати. Т.: Мериус. 2010.- Б 58.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4 томлик .– Тошкент: ЎЗМЭ, 2008.

Elektron resurslar:

1. tr.m.wikipedia.org
2. <https://uz.khanacademy.org/science/biology/behavioral-biology/animal-behavior/a/intro-to-animal-behavior>
3. www.ziyouz.com kutubxonasi